

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

Федорук Ярослав Олександрович

ТУРЕЧЧИНА ТА ЇЇ ВАСАЛИ У ВІДНОСИНАХ
З БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ У 1654 р.

· 07.00.02. — Всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ 1996



00518804 (Q)

Дисертацією є рукопис

AB33. 836

Робота виконана у Львівському відділенні Інституту української археології та джерелознавства НАН України імені М.С.Грушевського

Науковий керівник — доктор історичних наук
Дашкевич Ярослав Романович

Офіційні опоненти — академік НАН України,
професор, доктор філософії
Прицак Омелян Йосипович
— професор, доктор історичних наук
Степанков Валерій Степанович

Провідна організація — Інститут українознавства НАН України імені
І.П.Крип'якевича

Захист відбудеться 29 лютого 1996 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01. по захисту дисертацій в Інституті української археології та джерелознавства НАН України ім. М.С.Грушевського (254050 Київ, вул. Пугачова 12/2).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археології та джерелознавства НАН України ім. М.С.Грушевського

Автореферат розісланий "...." 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В.Верба

ДВ - 33, 856

Актуальність проблеми. Після того, як радянські теорії про Визвольну війну Богдана Хмельницького були визнані ненауковими, в українській науці утворилася своєрідна порожнеча, котра не була нічим заповненою. Такі історики, як Ю.Мицик, В.Смолій, В.Степанков, І.Стороженко та ін. з успіхом розвивають вивчення тієї епохи. Але статті та монографії цих вчених не змогли дати відповідь на численні запитання, котрі ще чекають свого розв'язання. Сьогодні необхідно виробити сучасний український погляд на проблему козацько-татарських стосунків, які відбулися на історії Криму взагалі, особливо на трагічних подіях завоювання його Катериною II. Як правило, цей останній момент виправдовується багатьма минулими і сучасними діями політичного, культурного та громадського життя Росії.

Навіть побіжний огляд української історіографії до теми Туреччина і Східна Європа у період після Переяславської ради 1654 р. показує гіршу розробленість проблеми у порівнянні з російською або польською наукою. Фактично, зараз ми знаходимося на тому рівні дослідження, який нам залишив М.Грушевський. Це, звичайно, високі досягнення, але вони не достатні для сьогоднішнього дня. Згадати хоча б, що в Україні досі немає узагальнюючої синтетичної праці про такий важливий механізм державного життя, як національна дипломатія.

Усе це підтверджує потребу вивести українську історичну науку, а галузь дипломатії Б.Хмельницького після 1654 р. зокрема, зі стану провінційності, у якому, треба на жаль визнати, ми зараз знаходимося.

Стан наукової розробки теми. Історія Туреччини та васалів Османської імперії, її впливи на Україну вивчені у науці відносно добре. Відлік досліджень у цьому напрямку слід, напевно, вести з кінця XVIII ст., коли вийшла монографія Й.Енгеля¹. Автор, однак, зачіпає цю тему

¹ Engel J.Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken. — Halle, 1796. — 710 S.

поверхнево. Важливого значення мають інші три ґрунтовні німецькомовні праці з історії Османської Порти: Й.Гаммера, І.Цінкайзена та Н.Йорґи². Дипломатичній діяльності Б.Хмельницького 1654 р. у Стамбулі найбільше уваги відведено у Й.Гаммера: здебільшого, це матеріал, котрий стосується квітневого українського посольства в Туреччину³.

Англійська наука XIX — початку XX ст. представлена менш вагомими дослідженнями. Тут згадаю праці Т.Мілнера і Б.Бекера⁴.

У польській історіографії слід відмітити монографії та статті Й.Бартошевича⁵, Л.Кубалі⁶, Ф.Равіти-Гавронського⁷, З.Вуйціка⁸, Б.Барановського⁹, Л.Підгородецького¹⁰ та ін. вчених. У Л.Кубалі найкраще використаний фактичний матеріал, котрий стосується українських та польських посольств до турецького султана та кримського хана у 1654 р. Натомість, впливи тверджень З.Вуйціка про директиви Магомеда IV Іслам Гіреєві щодо зовнішньої політики Криму у першій половині 1654 р. знайшли своє відображення у подальших дослідженнях найсильніше (серед польських вчених — Б.Барановський, Л.Підгородецький,

² Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1829. — Т.5. — XII, 764 S.; — Pest, 1835 (2te Ausg.). — Bd.III. — 960 S.; *Idem.* Geschichte der Chané der Krim unter Osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856. — 258 S.; Zinkeisen I.W. Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. — Gotha, 1856. — Т.IV. — 1004 S.; Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Gotha, 1911. — Т.IV. — 512 S.

³ Hammer-Purgstall J. Geschichte... — Т.5 (1te Ausg.). — S.595, 601-602, 606; — Bd.III (2te Ausg.). — S.420, 422.

⁴ Milner T. The Crimea. Its Ancient and Modern History. The Khans, the Sultans and the Czars. — London, 1855. — 132 p.; Baker B.G. The Passing of the Turkish Empire in Europe. — Philadelphia-London, 1913. — 336 p.

⁵ Bartoszewicz J. Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami. — W., 1860. — 156 s.

⁶ Kubala L. Zaprzepaszczone kraja // Kwartalnik historyczny. — 1907. — R.XXI. — Z.4. — S.612-653; *Idem.* Wojna Moskiewska (Szkice historyczne, ser.III). — W., 1910. — 444 s.

⁷ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1909. — Т.II.

⁸ Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — Т.IX. — №3. — S.76-109.

⁹ Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — Т.I. — S.453-490.

¹⁰ Podhorodecki L. Chanat Krymski. — W., 1987. — 320 s.

Я. Качмарчик; російських — Л.В. Заборовський, Г.О. Санин; українських — В. Смодій, В. Степанков та ін.).

Серед праць татарських вчених можна назвати науково-популярні розвідки В. Возгріна та В. Імамова¹¹.

Російська наука представлена великим доробком з історії Туреччини, Криму і придунайських країн. У першу чергу тут слід назвати монографію В.Д. Смирнова, що стала вже класичним дослідженням з історії Османської імперії¹². Г.Ф. Карпов висунув тенденційне міркування, що турецька дипломатія Б.Хмельницького, починаючи від 1651 р., узгоджувалася з Олексієм Михайловичем¹³. Сучасне трактування такого погляду можна зустріти у Г.О. Санина¹⁴. Багато нового матеріалу було залучено у науковий обіг у статтях та монографії Л.В. Заборовського¹⁵.

Проблема зв'язків Криму з Північним Кавказом і калмиками під час підготовки Іслам Гіреєм антимосковського походу на початку 1654 р. також заслуговує на особливу увагу. Однак в історіографії XIX — XX ст.

¹¹ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — 448 с.; *Имамов В.* Запратанная история [казанских] татар. — Набережные Челны, 1994. — 80 с.

¹² *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — 772 с.

¹³ *Карпов Г.* В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890. — С.75.

¹⁴ *Санин Г.А.* Украина и русско-османские отношения второй половины XVII века (Историография вопроса) // Внешняя политика России. Историография. — М., 1988. — С.259.

¹⁵ *Заборовский Л.В.* Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г. — январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С.301-321; *Він же.* Борьба русско-польской дипломатии и позиции Османской империи в 1653-1654 гг. // Освободительное движение на Балканах. — М., 1978. — С.63-75; *Він же.* Русская и польская дипломатия и "восточный вопрос" накануне и на первом этапе войны между Россией и Речью Посполитой (1653 — начало 1655 г.) // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С.182-186; *Він же.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV — XVIII в. — М., 1979. — С.263-275; *Він же.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — 184 с.

панувала загальна тенденція, коли історія Кабарди і Калмикії детально розглядалася тільки після приєднання цих земель до Росії (Кабарда — у XVI ст., а пізніше ще раз у 1774 р.; Калмикія — у 1655 р.). Якщо в історії російсько-калмицьких стосунків часто згадувалося про напруження, що виникали у питанні кочових земель і торгівлі у 1654 р., то непевність зв'язків Олексія Михайловича з Кабардою, не говорячи про переговори Іслам Гірея з мурзами Північного Кавказу, Ногаю і калмиками дуже часто замовчувалися. З ранніх праць тут потрібно назвати анонімну статтю в "Отечественных записках"¹⁶, статтю А.М.Позднєва¹⁷, П.Юдіна¹⁸, оглядові матеріали у словнику Ф.А.Брокгауза та І.А.Ефрона¹⁹, книжку В.Н.Кудашева²⁰, з радянських — М.А.Полієвктова²¹, Г.Кокієва²², М.О.Смірнова²³, колективне узагальнююче дослідження по історії Кабарди²⁴. Про історію калмицько-кримських переговорів, але за 1656 р., є згадка у монографії М.Янчевського²⁵, у статті П.С.Преображенської²⁶.

¹⁶ *З-е С.Н.* Исторический обзор ставропольских крещеных калмыков и несколько данных о современном их состоянии // Отечественные записки. — 1844. — Т.35. — Отд. III. — С. 27-38.

¹⁷ *Позднеев А.М.* Астраханские калмыки и их отношение к России до начала нынешнего столетия // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1886. — Ч. 244 (март). — С. 140-170.

¹⁸ *Юдин П.* Калмыки в борьбе с Турцией // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 165-188.

¹⁹ Энциклопедический словарь / Изд. *Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон.* — СПб., 1894. — Т. XIII. — С. 780-781; — СПб., 1895. — Т. XIV. — С. 57-64 (с. 64 — детальний огляд літератури XIX ст. про калмиків).

²⁰ *Кудашев В.Н.* Исторические сведения о кабардинском народе. — Нальчик, 1991 (передр. з вид. 1913 р.). — 192 с.

²¹ *Полієвктов М.А.* Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифлис, 1932. — 54 с.

²² *Кокієв Г.* Русско-кабардинские отношения в XVI — XVIII вв. // Вопросы истории. — 1946. — № 10. — С. 44-60.

²³ *Смірнов Н.А.* Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — 176 с.; *Він же.* Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI — XVIII вв. — Нальчик, 1948. — 120 с.; *Він же.* Политика России на Кавказе в XVI — XIX веках. — М., 1958. — 244 с.

²⁴ *История Кабарды* / Отв. ред. *Н.А.Смірнов.* — М., 1957. — 396 с.

²⁵ *Янчевский Н.* Колониальная политика на Дону торгового капитала Московского государства в XVI — XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1930. — С. 104.

Нічого про це не говорить Т.І.Беліков²⁷, Г.О.Санін²⁸. Натомість у Г.О.Саніна є відомості про загострення російсько-ногайських відносин 1656-1657 рр. і про переговори ногайців з кримським ханом, але за 1655 р.²⁹

Перед аналізом української історіографії варто ще згадати статтю Л.Демень, де автор, переважно, використовує звіти семигородського резидента у Стамбулі князеві Юрію П Ракоцієві³⁰, і дисертацію А.Пернала, у котрій зібрані деякі цінні відомості по дипломатичній історії України³¹.

Треба зауважити, що українська історична наука XIX ст. перед появою відомої праці М.Костомарова³², а пізніше — П.Будинського³³ майже зовсім не звертала увагу на проблему зв'язків України з Портою у 1654 р., на дипломатичну боротьбу козацького гетьмана з польським королем за кримських союзників до і після смерті Іслам Гірея у липні 1654 р. і т.п. Погляд істориків акцентувався, переважно, на політичних подіях, викладених часто хаотично і непослідовно. Проте низький рівень розвитку тогочасної української науки має багато пояснень і виправдань. Повною

²⁶ *Преображенская П.С.* Из истории русско-калмыцких отношений в 50-60-х годах XVII века // Калмыцкий научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. — Элиста, 1960. — Вып.1. — С.65.

²⁷ *Беликов Т.И.* Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины (XVII — начало XX в.). — [Элиста], 1965. — 180 с.

²⁸ *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С.59-61, 124-131(спеціальні розділи про зв'язки Росії та України з калмиками).

²⁹ Там же. — С.127-128.

³⁰ *Detény L.* Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // *Revue des études sudest européennes.* — București, 1974. — Т.ХІІ. — №4. — Р.499-521.

³¹ *Pernal A.* The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. — University of Ottawa, 1977 (Ph.Diss.). — 591 p.

³² *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н.И.* Собр.соч. — СПб., 1904. — Кн.ІV. — Т.ІХ-ХІ. — 742 с. Див.також: *Він же.* Богдан Хмельницький, даник Оттоманської Порти // Там же. — СПб., 1905. — Кн.V. — Т.ХІІ-ХІV. — С.605-613.

³³ *Будинский П.* О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — 246 с.

мірою це стосується дослідження Д.М.Бантши-Каменського, де автор переносить події шведської окупації Польщі з 1655 на 1654 рр., а тому говорить про смерть Іслам Гірея у контексті шведського "потопу"³⁴. Під великий вплив цієї праці потрапив М.Маркевич³⁵. У цей період з'явилося дослідження О.Бодянянського, де автор висловив оригінальну на той час думку, що після Жванецького миру у грудні 1653 р., віднявши українські землі від Б.Хмельницького об'єднаними польсько-татарськими силами, хан і султан пізніше мали намір підкорити цю територію своїй владі³⁶. Інші історики ХІХ ст., котрі вивчали епоху Хмельниччини, зокрема О.Левицький, М.Максимович, П.Куліш, В.Антонович³⁷, не зачіпали взаємин України з Кримським ханством та придунайськими князівствами в епоху 1654 р.

Початок ХХ ст. ознаменував появу багатьох досліджень з історії війни Б.Хмельницького. Однак, незважаючи на праці М.Грушевського, С.Томашівського, В.Липинського, І.Крип'якевича та інших істориків, українсько-татарські та українсько-турецькі зв'язки і далі залишалися без належної уваги. Депо, однак, можна зустріти у дисертації В.-С.Черевка³⁸.

І.Каманін, помістивши в "Архиве Юго-Западной России" кілька важливих татарських і турецьких документів за 1654 р., залишив їх без

³⁴ Бантши-Каменский Д.Н. История Малой России. — М., 1830. — Т.2. — С.4.

³⁵ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т.1. — С.331.

³⁶ Бодянянский О. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. — М., 1848. — С.26.

³⁷ Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — К., 1875. — 126 с.; Максимович М.А. Воспоминание о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собр.соч. — К., 1876. — Т.1. — С.475-485; Булиш П. Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1890. — Т.3. — С.395-398; Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе им. Нестора летописца. — 1899. — Кн.ХІІІ. — С.100-104; Він же. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С.140-141.

³⁸ Cserewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф.26: Львівський університет. — Оп.4. — Спр.629. — 404 арк.

аналізу у передмові до видання³⁹. З популярних видань до української історії деякі згадки про кримську політику того часу є у Д.Дорошенка⁴⁰.

Тим часом у номері "Східного Світу" вийшла друком стаття В.Дубровського, де автор аналізував впливи Туреччини на події в Україні XVII ст.⁴¹ Пізніше історик розвинув свої міркування⁴². Але, фактично, перед появою фундаментальної праці М.Грушевського, ця тема в українській історіографії залишалася майже не вивченою⁴³. Те розмаїття питань, яке вдалося розв'язати істориків, вирішило багато неясностей у зв'язках Б.Хмельницького з Туреччиною, Кримом, Молдавською, Волощиною і Семигородом.

Проте після цього піднесення історичної науки наступила глибока криза, викликана політичним становищем України, котре не дало розвинути талант науковця багатом вченим, зокрема І.Крип'якевичеві, М.Петровському та ін. За незначним винятком вивчення історії України XVII ст. після 1654 р., тим більше її зв'язків зі Сходом, припинилося.

Така криза існувала до недавніх років. Монографія В.Смоля та В.Степанкова засвідчила, що українська історична наука у галузі вивчення проблем, пов'язаних з Туреччиною, Кримом і придунайськими країнами, почала виходити зі свого багатолітнього занепаду⁴⁴. Але суттєвим недоліком цієї праці є те, що видавництво поставило умову відкинути

³⁹ Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч.Ш. — Т.IV. — С.1-СІ.

⁴⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С.271-272.

⁴¹ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — №5. — С.172-183.

⁴² Він же. Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Рипки) // Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф.309: НТШ у Львові. — Оп.1. — Од.зб.1318; Він же. Україна і Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1946. — 48 с.; Він же. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Нью Йорк і т.д., 1975. — №3-4. — С.22-27.

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т.IX. — Ч.П. — С.609-1830.

⁴⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — 504 с.

покликання⁴⁵. Перед виходом книжки у світ обидва історики обмежувалися лише загальними згадками на цю тему⁴⁶. Натомість, Ю.Мицик публікував матеріали до історії Туреччини і Криму⁴⁷. Однак деякі полемічні міркування викликають думки вченого про турецький протекторат над Україною, польську місію М.Яскульського на початку 1654 р. та ін. Зокрема історик заперечує, що Б.Хмельницький коли-небудь (перед 1653 р.) був васалом Османської імперії.

Коротко підсумовуючи, побачимо, що у вивчення історії Туреччини найбільший внесок зробила німецька та австрійська наука. Однак зв'язки Порту з козаками, за виключенням Й.Гаммера, майже не вивчалися. Це краще розроблено у польських, російських та українських дослідженнях. Проте й тут деякі питання залишалися без уваги, зокрема стосунки Іслам Гірея з мусульманськими народами Росії, інші проблеми міжнародних відносин.

Мета дослідження. Дисертаційна робота ставить за мету прослідкувати на основі критичного використання рукописних та публікованих джерел, аналізу української, польської, російської, частково — німецької, австрійської, англійської, французької літератури становище України в

⁴⁵ Тепер готується нове видання монографії.

⁴⁶ *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). — Львів, 1991. — С.138; *Він же.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал. — 1991. — №11. — С.127-139; *Смолій В.А.* Українська козацька держава // Там же. — №4. — С.5-19; *Він же.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Там же. — №5. — С.61-72; *Степанков В.С.* Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у межах національної держави // На чолі козацької держави. — Рівне, 1994. — С.185-236; *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — 44 с.

⁴⁷ *Мицик Ю.А.* О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археологии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С.41-50; *Він же.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV — XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С.42-49.

контексті міжнародної політики Туреччини і держав Східної Європи. При цьому важливо було подивитися на проблему не тільки під оглядом питань, що безпосередньо стосуються української історії, але й тих, які більшою чи меншою мірою впливали на її розвиток.

Хронологічні рамки обмежуються тільки одним 1654 р. Це був переломний рік в історії Східної Європи, а України зокрема. Протягом цього часу вирішувалася майбутня доля козацько-татарського союзу, від якого великою мірою залежала успішна боротьба з Польщею, і це стало головним дипломатичним напрямком для Б.Хмельницького у розглядуваний період.

Вивчення подій лише такого короткого проміжку часу дозволяє ґрунтовно досліджувати їх, звертаючи увагу навіть на деякі дрібні, але важливі факти, котрі часто випадали з поля зору істориків.

Інший позитивний момент вузькохронологічної праці полягає у тому, що це дає можливість детально проаналізувати наукову літературу до окремих проблемних питань дисертації.

Характеристика джерельної бази. У першу чергу, слід назвати використані рукописні збірки архівів та відділів рукописів у бібліотеках Києва, Львова, Москви, Варшави і Кракова.

Найбагатші матеріали до історії міжнародних відносин окресленого періоду знаходяться у Російському державному архіві давніх актів у Москві. Тут слід відзначити документи Посольського приказу, тепер класифіковані тематично по окремих фондах: зносини Росії з Польщею, Кримом, Туреччиною, Грецією, Молдавією, калмиками, ногайськими татарами, Татарські справи і т.п. Важливими є також джерела з Малоросійського, Сибірського приказів, стовпців Сівського і Білгородського столів Розрядного приказу.

Багато документів з цього архіву було скопійовано протягом 1925-1930 рр. і передано у Київ М.Грушевському. Такі копії тепер зберігаються в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім.В.Вернадського.

Львівські джерела, як правило, польського походження, а якщо українського — то подані в інтерпретації поляків.

Із польських збірок багато джерел до історії 1654 р. зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві. Тут потрібно виділити фонди Замоївських, Архіву Радзивілів, Архіву публічного Потоцьких, різних відділів Архіву Коронного Варшавського: Татарського, Козацького, Молдавського і Волоського, Семигородського, Цісарського та ін.

На особливу увагу заслуговують матеріали з бібліотеки Осолінських у Вроцлаві і Польської АН у Курніку, мікрофільми яких знаходяться у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві. Інші джерела, використані з варшавських збірок, зберігаються у відділах рукописів цієї бібліотеки та університету.

Краківські рукописи використовувалися з бібліотеки Чарторийських, де найбільше відомостей зібрано у т.зв. Теках Нарупевича.

Поміж публікованими джерелами потрібно згадати видання "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России" (СПб., 1875. — Т.VIII; — СПб., 1878. — Т.X; — СПб., 1889. — Т.XIV), також "Акты Московского государства" (М., 1894. — Т.II), "Жерела до історії України-Руси" (Львів, 1912. — Т.XII), матеріали, зібрані І.Каманіним в "Архиве Юго-Западной России" (К., 1914. — Ч.III. — Т.IV). Польські публікації — це джерела А.Грабовського⁴⁸, Ф.Равіти-Гавронського⁴⁹, З.Сойсала⁵⁰, З.Абрагамовича⁵¹, угорські — А.Шілягі⁵², румунські — І.Корфуса⁵³.

⁴⁸ Ojczyście spominki / Pod red. A.Grabowskiego. — Kraków, 1845. — Т.I. — 272 s.

⁴⁹ Rawita-Gawroński F. Miscellanea // Ruś. — 1911. — R.I. — Z.4. — S.413-451.

З матеріалів, виданих у радянський період, використовувалися збірники "История Татарии в документах и материалах" (М., 1937), "Армяно-русские отношения в XVII веке" (Ереван, 1953), "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961), "Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г.г." (К., 1965), "Исторические связи народов СССР и Румынии" (М., 1968).

У переважній більшості документи являються дипломатичним і приватним листуванням політичних діячів України, Росії, Польщі, Криму та інших держав. Важливе місце також займають посольські інструкції, статейні списки гінців керівникам своїх країн, відписки, донесення, інформативні звіти воєвод, розвідників, торговців, полонених язиків, утікачів з неволі та інших вістунів.

У дисертації досить часто застосовується інформація з українських літописів, іноземних хронік, праць середньовічних істориків. Належне місце тут займають твори Самовидця⁵⁴, С.Величка⁵⁵, Г.Грабянки⁵⁶, О.Рігельмана⁵⁷. З чужоземних польських авторів слід назвати історію Яна Казимира В.Коховського⁵⁸, історію Польщі В.Рудавського⁵⁹, хроніку

⁵⁰ *Soysal Zihni A. Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza.* — W., 1939. — 104 s.

⁵¹ *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Opr. Z. Abrahamowicz.* — W., 1959. — 362 s.; *Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny.* — 1954. — №2. — S.141-148.

⁵² *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. A.Ssylvágyi.* — Budapesti, 1890. — T.I. — 636 p.

⁵³ *Corfus I. Documente privitoare la istoria Românei culese din archiivele polone (Secolul al XVII-lea).* — București, 1983. — 366 p.

⁵⁴ *Літопис Самовидця.* — К., 1972. — 208 с.

⁵⁵ *Величко С. Літопис.* — К., 1991. — Т.1. — 376 с.

⁵⁶ *Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки.* — К., 1854.

⁵⁷ *Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.* — К., 1994. — 768 с.

⁵⁸ *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespasyana Kochowskiego.* — Poznań, 1859. — T.I. — 370 s.

⁵⁹ *Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego...* — Petersburg-Mohylew, 1855. — T.I. — 310 s.

Й.Єрлича⁶⁰, М.Ємьоловського⁶¹, річники С.Темберського⁶², анонімного автора історії козацьких воєн⁶³. З французьких — Н.-Б.Шерера⁶⁴, німецьких — Е.Франциска⁶⁵ та Й.-Г.Шледера⁶⁶, англійських — П.Рикаута⁶⁷, молдавських — М.Костина⁶⁸.

Різноманітний і строкатий характер новин викликає необхідність обережного та критичного підходу до їхнього застосування. В особливо спірних місцях важливо використовувати порівняльні методи дослідження.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у постановці й дослідженні маловивченої в українській науці теми про впливи Туреччини на політику країн Східної Європи протягом 1654 р. Опис міжнародної дипломатії того часу дозволяє встановити окремі нез'ясовані питання в історії України, Туреччини, Криму, Молдавії, Польщі, Росії, Персії, Кабарди, Калмикії, Ногайських татар etc.

Практичне значення. Дисертація може бути використана з науковою метою при створенні спеціальних та узагальнюючих праць до історії

⁶⁰ *Jerties J.* Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — Т.ІІ.

⁶¹ *Jemiolowski M.* Pamiętnik. - Lwów, 1850. - 304 s.

⁶² *Temberski S.* Annales 1647-1656 // *Scriptores rerum polonicarum.* — Kraków, 1897. — Т.16. — 388 p.

⁶³ *Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora.* — Wrocław, 1842. — 144 s.

⁶⁴ *Шерер Н.-Б.* Літопис Малоросії або коротка історія козаків-запорожців. — К., 1994. — 312 с.

⁶⁵ [*Francisci E.*] *Neuer Polnischer Florus.* Das ist richtige und glaubhaffte Erzehlung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — 314 S.+ Regis.+ 160 S.+ Regis.

⁶⁶ *Theatrum Europaeum / Besch. v. J.-G.Schleuderus.* — Frankfurt-am-Main, 1685. — Th.VII. — 1100 S.+ Regis.

⁶⁷ *Руссант P.* *The Present State of the Ottoman Empire.* — New York, 1971 (репр. з вид.1668 p.). — 218 p.

⁶⁸ *Costini Martini* *chronicon terrae Moldaviae.* — Bucurestiis, 1912. — 228 p.

міжнародних відносин середини XVII ст. Крім того, матеріал може слугувати при викладанні нормативних курсів у загальноосвітніх установах.

Методологічна основа. Під час роботи використовувався системний підхід опрацювання матеріалу. Паралельно з описовим методом застосовувалися порівняльно-історичні та співставовий методи.

Апробація дослідження. Результати праці були викладені протягом 1990-1995 рр. на республіканських, міжнародних конференціях, читаннях, наукових зустрічах у таких містах, як Київ, Львів, Черкаси, Тернопіль, Зборів, Перемишль, Краків, а також на засіданнях Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові, Історико-філологічного товариства у Тернополі. Більшість з виступів були опубліковані у тезах та матеріалах. До цього слід додати археографічні та науково-дослідницькі публікації, рецензії та огляди наукових видань до історії Хмельниччини.

Основні положення, що виносяться на захист:

- перед приїздом польського посольства у Бахчисарай у квітні 1654 р. Іслам Гірей не міг відкрито заявити козакам свою ворожу позицію, тому вимушений був проводити лояльну до України політику;
- антимосковська ініціатива Іслам Гірея та його прагнення залучити до неї Б.Хмельницького на початку 1654 р. підтримувалися турецьким султаном;
- після приєднання України до Московської держави Магомед IV сподівався військового союзу між Росією і Персією;
- під час підготовки походу проти Олексія Михайловича, Іслам Гірей підтримував зв'язки з мусульманськими народами Росії, підбурюючи їх до повстання;
- польський король докладав зусиль, щоб спровадити кримські орди у похід проти московського царя в той час, як коронні війська мали б воювати в Україні;

козацькі посли у Стамбул на початку 1654 р. добивалися не допустити утворення кримсько-польський союзу, а також відновити Василя Лупула в Молдавії. Новини, ніби вже у квітні того року Б.Хмельницький просив нового протекторату Туреччини над Україною, не підтверджуються;

- опинившись у Криму, а потім у стамбульському ув'язненні, Василь Лупул не припиняв своїх заходів повернути втрачений господарський престол;

- якщо і були вказівки від Олексія Михайловича козацькому гетьманові підтримувати зв'язки з Магомедом IV, то не ці розпорядження визначали характер українсько-турецьких стосунків з боку Війська Запорозького (твердження Г.Ф.Карпова, Г.О.Саніна), а те становище у міжнародних відносинах середини XVII ст., яке український уряд міг використати з найбільшою користю для своєї політики;

- представники татарської опозиції до офіційного курсу Криму примирилися після смерті Іслам Гірея зі своїм урядом ще перед тим, як Магомед Гірей на початку жовтня 1654 р. зайняв ханський престол;

- новий хан продовжував політику свого попередника, намагаючись відірвати козаків від московського царя, тому він не припиняв свого листування з Б.Хмельницьким навіть у грудні 1654 р., коли об'єднувався з польськими військами.

Об'єктом і предметом дослідження являються міжнародні відносини 1654 р., вплив політики Туреччини, Криму, Молдавії, Валахії, Семигороду на Україну окресленого періоду в контексті історії Польщі та Росії.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

З М І С Т Р О Б О Т И

Вступ. Обґрунтовується актуальність теми, хронологічні межі, визначається мета і завдання роботи, методологічні основи, практичне значення, новизна, об'єкт і предмет дослідження, подається загальний огляд історіографії проблеми та джерельної бази.

Розділ I. Зв'язки України з Кримським ханством і Польщею (зима — літо, 1654 р.). Передісторією подій 1654 р. став мирний договір, укладений між Яном Казимиром та Іслам Гіреєм III у грудні 1653 р. під Жванцем. Він засвідчував кризу українсько-татарського союзу. З погляду України, ліга з кримським ханом вичерпала себе, бо шість років боротьби за незалежність привели до сумнівних результатів Зборівського миру 1649 р., головні умови якого були повторені під Жванцем. Кримський уряд, зі свого боку, відчував потребу радикальної зміни зовнішньополітичної орієнтації, скерованої на визволення мусульманських земель з-під влади Олексія Михайловича. Те, що Богдан Хмельницький відмовлявся підтримати таку ініціативу, створювало передумови для розриву його відносин з Іслам Гіреєм. Напротывагу такому становищу почався процес зближення Криму і Речі Посполитої. Дипломатія України у 1654 р. якраз і визначала найголовніше своє завдання, щоб запобігти утворенню антиукраїнсько-московської коаліції за участю, крім Яна Казимира, турецького султана, кримського хана і правителів придунайських країн.

Іслам Гірей не міг відкрито показати ворожість татар до України і Москви, поки не отримав би від Польщі конкретних пропозицій діяльності у нових умовах, що склалися після підданства Б.Хмельницького цареві. З такою дипломатичною місією прибув у квітні в Бахчисарай коронний стражник М.Яскульський. Перед приїздом польського посла татарські урядники мусили використовувати різні політичні ходи, щоб не наклика-ти на себе вторгнення козацько-московських військ, — впритул до підтвердження присяги на вірність старому українсько-татарському союзові.

Проте навіть і після приїзду М.Яскульського Іслам Гірей докладав чималих зусиль, щоб зберегти прихильне ставлення Б.Хмельницького. Таким маневром татарський уряд хотів вирішити дві проблеми: по-перше, хан не тільки йшов на поступки опозиції, котра всіляко підкреслювала своє бажання зберегти *statu quo* у зв'язках з козаками, але й давав свою мовчазну згоду на її участь у польсько-українській війні весною 1654 р. на боці Б.Хмельницького. У разі претензій від коронного уряду, Іслам Гірей міг відмовитися, що ці орди пішли в похід без його відома. По-друге, подібні обіцянки могли б деякою мірою запобігти походам запорозьких і донських козаків на Чорне море.

Ян Казимир планував спровести головну частину ординських військ проти Московської держави, а самому з невеликою кримською допомогою далі продовжувати воювати українські землі. Наміри ж хана зводилися до того, щоб, залучивши козаків, або, принаймні, запевнившись у їхній нейтральності, здійснити спільний татарсько-польський похід проти Олексія Михайловича на територію Росії. У цій неузгодженості польських і татарських планів відчувається взаємна недовіра між ними. Кримська армія не хотіла починати війну із сильним ворогом у його володіннях без союзників, а коронне військо не збиралося воювати з московським царем, маючи непевну підтримку і не вирішивши питання своїх східних провінцій. Тому в остаточному варіанті, коли стала зрозумілою позиція України, було знайдено компромісне рішення: підкорити спочатку Військо Запорозьке польському королю, а потім вирушити у спільний похід проти Москви. Ян Казимир і польський сейм присягнули на це у Варшаві перед татарським повіреним у червні 1654 р.

Головною метою такого походу Іслам Гірей ставив визволення мусульманських народів і встановлення над ними влади Кримського ханства. На особливу увагу при цьому заслуговують зв'язки кримських урядовців з черкесами на Північному Кавказі, астраханськими, казанськими та

іншими татарами. Протягом першої половини 1654 р. проводилися інтенсивні переговори Бахчисараю з їхніми представниками, щоб підбурити їх до загального повстання під час наступу кримського війська. Особливого значення набирали стосунки з Ногаєм і Кабардою. Російська адміністрація була проінформована про це. Причому ногайські мурзи, більш залежні від Олексія Михайловича, ніж кабардинські, мусили давати детальну інформацію в Астрахань про посольства з Криму до них.

Складовою частиною дипломатії кримського хана в такому напрямку був також зв'язок із калмиками, хоча традиційно вони вороже ставилися до Криму. Однак непевні калмицько-російські взаємини наприкінці 1653 — на початку 1654 рр., пов'язані, головним чином, з питаннями астраханської торгівлі та кочових земель, були сприятливими для проведення у Криму переговорів на підтримку цими кочівниками татарської армії у московській війні.

Важливо зауважити, що в російській і радянській науці якщо й піднімалися питання складних стосунків Олексія Михайловича зі степовими народами і Кавказом, то їхні зв'язки з Іслам Піреєм та участь у формуванні коаліції мусульманських народів, за незначним винятком, замовчувалися.

Розділ 2. Політика Османської імперії та її васалів у придурнайських країнах до подій у Східній Європі (зима - літо, 1654 р.). Розглядаючи взаємини України і Туреччини окресленого періоду, найбільша увага належить українському посольству в Стамбул. Погляд, що можна зустріти у наукових дослідженнях, згідно з яким козацькі гінці одразу після підданства Війська Запорозького Москві паралельно просили протекторат у султана, не підтверджується. Найбільше, що могло бути, це гетьманські запевнення, ніби українсько-московський союз не скерований проти Порти.

Завдання послам від Війська Запорозького до Порти передбачало дві мети. По-перше, як і у попередніх роках, козаки шукали у султана впливу на Іслам Гірея, щоб той не розривав старої ліги проти Речі Посполитої. По-друге, посольська інструкція, як відомо з реляцій австрійського та семигородського резидентів у Стамбулі, передбачала знайти порозуміння з Магомедом IV у справі Василя Лупула. Богдан Хмельницький хотів перехопити ініціативу у кримського хана, котрий мав намір відновити владу старого господаря в Молдавії, скинувши Стефана Георгіцу. При цьому сам Лупул виявляв блискучі дипломатичні здібності. Маючи підтримку у турецькому дивані, зокрема, у візира, Василеві вдалося залучити до молдавської акції козаків і татар, між якими визрівав конфлікт у питанні зовнішньополітичної орієнтації.

З боку Б.Хмельницького така діяльність може бути цілком логічною і виправданою. Скинувши Стефана Георгіцу, Україна сильно послабила б впливи Речі Посполитої у придунайському регіоні. Але невідомо, що спонукало Іслам Гірея так енергійно залучитися до молдавської акції. Може бути, що Василь Лупул підкупив його та інших урядовців Бахчисараю. Залишається також загадкою, як Лупул збирався маневрувати між українсько-московським та польсько-татарським союзами.

В усякому випадку Порта рішуче припинила таку діяльність, ув'язнивши його у Стамбулі. Надалі турецькі урядовці використовували фігуру старого молдавського господаря для підтримки лояльності придунайських країн до Османської імперії. Чималу роль тут відіграли інтриги Стефана Георгіци, котрий всіляко намагався дискредитувати і Лупула, і Хмельницького в оцінці Магомеда IV.

Одним із серйозних важелів цієї дискредитації були козацько-московські плани визволення християн від турецької неволі на Балканах. Переживаючи кризу у венеціанській війні, для Стамбулу така небезпека з боку Олексія Михайловича відіграла велике значення, тим більше, що

султан був проінформований про зв'язки сербів, болгар та інших підвладних йому народів як з московським царем, так і з козацьким гетьманом. Для оцінки того, наскільки сильно Порто була занепокоєна перспективами козацько-московського походу, може слугувати хоча б те, що частина турецького флоту, призначеного для війни з Венецією, залишилася оберігати османську столицю від раптового нападу.

Інше, що турбувало султана у зв'язку з приєднанням України до Москви — це можливість укладання антитурецької військової ліги між Московською державою і Персією. Про оцінку в Стамбулі такої загрози є згадка в одній хроніці XVII ст. англійського сучасника. Однак подібна небезпека не мала підстав через напружені стосунки Росії та Персії, здебільшого, через боротьбу за впливи на Кавказі. Тим не менше, московсько-турецькі відносини можна оцінювати, якщо не ворожими, то напруженими.

Попри те, що в історіографії панує теза, що Магомед IV залишив на розгляд Іслам Гірея вирішення всіх питань зовнішньої політики Криму, з цим не можна погодитися. Іноді у дослідженнях думка про османські директиви у Бахчисарай зводиться до заборони татарам робити куди-небудь похід, крім на довських козаків. Як видається, сама згадка про похід Іслам Гірея на довців не могла бути позбавленою підтексту наступу на Астрахань і Казань, завоювання Тереку та посилення турецько-татарських позицій на Північному Кавказі. Магомед IV мусив підтримати антимосковську ініціативу Іслам Гірея. Про це турецький уряд заявив ще перед тим, як до Порти прибули польські (а згодом — козацькі) гінці. Це проявилось у наказах Іслам Гіреєві через татарського посла, котрий приїжджав у Стамбул повідомити султана про Жванецьку кампанію 1653 р., і у розпорядженнях сілістрійському Сіяушеві папі готувати військо та будувати переправи через Дунай. Поза іншим, пропольська та антимосковська політика Сілістрії наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. — це

також своєрідне відображення погляду Османської імперії на події у Східній Європі.

У такому контексті вимальовується місце Б.Хмельницького, котре йому відводилося султаном та ханом в міжнародних відносинах, зокрема в антимосковській політиці Туреччини і Криму: або залучити козаків проти Олексія Михайловича, або добитися у них запевнень нейтралітету. У випадку, якби козацький гетьман не прийняв цих умов, залишався третій, найбільш небажаний для хана, варіант — знову залучитися до українсько-польської війни, залишивши на довгий час наміри відновити володіння Золотої орди. У такому висліді подій на підтримку польсько-татарської ліги мали приєднатися ще й придунайські країни.

Семигородський князь Юрій Ракоцій, зі свого боку, хотів використати непевне внутрішнє становище Речі Посполитої на початку 1654 р., претендуючи на польську корону. При цьому він заручився сприянням литовських дисидентів в особі гетьмана Януша Радзивіла. Останній думав, як і під час елекційної кампанії 1648 р., що обрання у Речі Посполитій короля-некатолика зможе втихомирити козацьку війну, тепер уже навернувши Б.Хмельницького із підданства московського царя.

Розділ 3. Міжкоролів'я у Криму після смерті Іслам Гірея III і становище нового хана (липень-грудень, 1654 р.). Зі смертю Іслам Гірея на початку липня н.с. 1654 р. і розростанням міжусобиць в Криму почався новий етап у дипломатичній боротьбі України та Польщі за татарських союзників. У Б.Хмельницького з'явилися нові надії на успіх у цій справі, тому протягом липня-серпня він активізував свої зв'язки з опозиційними до урядової партії в Бахчисараї мурзами. Ці стосунки були настільки успішними, що козацький гетьман у серпні мав переконання, ніби йому вдасться зберегти українсько-татарську лігу. Він володів інформацією, що ординські війська ногайських татар вже вирушили до нього на допомогу проти Речі Посполитої.

Ханський візир, калга і нураддін, зі свого боку, продовжували запевняти Яна Казимира у готовності татар підтримати політику Польщі. Однак ці урядовці не могли своїми силами здолати опозиційний рух. Польський король з великою тривогою спостерігав за тим, як українська дипломатія поступово відновлювала втрачені позиції у Кримському ханстві. Загроза для Польщі відновлення українсько-татарського союзу була реальною. Напротивагу Б.Хмельницькому, до Ширин бей, Камамбет мурзи та іншої татарської старшини з Варшави відправився посол С.Корицький.

Турецький двір не був пасивний до кримської міжусобиці. Ще перед приїздом нового хана Магомед Гірея IV зі Стамбулу в Бахчисарай був відправлений чауш із вказівками не віджиятися від антимосковської політики. Швидше над усе, саме цьому повіреному султана вдалося запобігти розростанню внутрішніх чвар у ханстві до того часу, коли у Криму мав з'явитися новий хан. Такі запобіжні заходи привели до того, що ногайські татари, які вирушили на з'єднання з українським військом, повернулися назад.

Власне через те, що опозиція стала на шлях примирення з урядом, місія С.Корицького була успішною: зворотню дорогу разом з ним Ширин бей відправив свого гінця. Інший польський посол М.Яскульський приїхав у липні приймати присягу, аналогічну тій, яку поляки склали у Варшаві. Він залишився у Криму до остаточного з'ясування українсько-татарських відносин і був там до кінця 1654 р.

Новий кримський хан підтримував стосунки з певною групою людей в українському оточенні, незадоволеною політикою Б.Хмельницького. Не виключено, що ця група була впливовою у козацькому середовищі, і під час наступу в Україну поляки з татарами планували викликати якесь незадоволення проти гетьмана. Крім того, Магомед Гірей ще мав надії на те, щоб залучити Б.Хмельницького до ліги проти Москви, продовжуючи листуватися з ним навіть після того, як відправив кримські орди на-

зустріч з коронним військом С.Потоцького. Така діяльність кримського правителя, як рівно ж і його зв'язки з мусульманськими народами Росії, могла бути наслідком не тільки його ініціативи, але й султанських інструкцій, котрі він отримав, від'їжджаючи зі Стамбулу.

В урядових колах Польщі і Литви розраховували на посередництво Криму у справі навернення козаків до давнього підданства. Такі сподівання поляків на татарський союз були настільки сильними, що вони відмовилися від кількох пропозицій різних держав допомогти укласти мир з Московою та Україною.

Висновки. 1654 рік увійшов в історію роком глибоких змін у країнах Східної Європи, Туреччини та її васалів. Жванецький мир 1653 р. засвідчив кризу українсько-татарського союзу. Давні наміри Іслам Гірея III звільнити мусульманські провінції Росії на початку 1654 р. були зірвані позицією Богдана Хмельницького, котрий не приєднався до польсько-татарського союзу. Між Україною та Польщею почалася дипломатична боротьба за лігу з кримським ханом. Не зважаючи на труднощі у венеціанській війні, Туреччина не залишалася пасивним спостерігачем такої політики. Відчуваючи загрозу від Москви на Балкаях і від Персії у своїх східних провінціях, султан мав би підтримати антимосковську ініціативу Іслам Гірея III. Спроби хана та його наступника Магомед Гірея IV залучити козаків до антимосковської ліги були невдалими.

Основні положення дисертації викладені у наступних працях:

1. Богдан Хмельницький і патріархи // Історія релігій в Україні. — К.-Львів, 1992. — С.60-62.

2. Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом) // Україна в минулому. — К.-Львів, 1992. — Вип.1. — С.113-139.
3. [рец.на:] *Kaczmarek J. Bohdan Chmielnicki.* — Wrocław-Warszawa etc., 1988. — 272 s. // Україна в минулому. — К.-Львів, 1992. — Вип.2. — С.159-166.
4. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648-серпень 1649 рр.) [Львівські історичні праці. Дослідження, вип.1]. — Львів, 1993. — 70 с.
5. Лист Богдана Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького // Україна в минулому. — К.-Львів, 1993. — Вип.4. — С.136-138.
6. Уряди України та Польщі в боротьбі за кримських союзників у 1654 р. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К.-Черкаси, 1994. — Вип.4. — С.31-34.
7. *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII в. — Гарасимчук В.: життя і творчість (1880-1944) [Львівські історичні праці. Джерела, вип.1]. — Львів, 1994. — С.1-154 (редакція документів).
8. Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського: критична інтерпретація // *Липинський В.* Студія. — Київ-Філадельфія, 1994. — Т.І: Історико-політична спадщина і сучасна Україна. — С.228-231.
9. Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького [рец. на: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 1993. — 504 с.] // Україна в минулому. — К.-Львів, 1994. — Вип.5. — С.190-210.
10. [рец. на:] *Frost R.I.* After the Deluge. Poland-Lithuania in the Second Northern War. — Cambridge, 1993. — 211 p. // Україна в минулому. — К.-Львів, 1994. — Вип.6. — С.179-183.
11. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX-XX ст. // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. — Львів, 1995. — Т.228. — С.160-182.

Я. Стефанчук

РЕЗЮМЕ

Жванецкий мир между Польшей и Крымом в декабре 1653 г. засвидетельствовал кризис украинско-татарского союза. Давние планы Ислам Гирея III отвоевать у России мусульманские провинции в начале 1654 г. были сорваны позицией Б.Хмельницкого, который не присоединился к польско-татарской лиге.

Султан Мухамед IV поддерживал антимосковскую инициативу хана. 1654 г. Турция предчувствовала опасность похода московского царя на Балканы, а также формирования российско-персидского союза. Дипломатические предприятия хана и его преемника Мухамед Гирея IV, чтобы присоединить козаков к антимосковской коалиции, были безуспешными.

SUMMARY

The Zhvanets' treaty between Poland and Crimea in December, 1653 showed the crisis of Ukrainian-Tartarian union. The old plans of Islam Gerey III to liberate the musulmanian provinces of Russia were broken by the position of B.Khmel'nyts'kyi, who had not joined to the Polish-Tartarian liege.

Padishah Mehmed IV had supported the antimoscov initiative of the Khan. Turkey had a presentiment of the danger of the Moscow tsar's campaign into Balkans, as well as the formation of Russian-Persian liege. Diligence of the Khan and his successor Mehmed Gerey IV to join the Cossacks to antimoscov coalition was unsuccessful.

Підписано до друку 22.12.95. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк високий.
Ум. друк. арк. 1.0. Ум. фарбо-відб. 1.0. Тираж 100 прим. Зам. № 2003.

Навчально-виробничі майстерні Львівського поліграфічного технікуму
290004, м. Львів, вул. В.Винниченка, 12

68199

AB 33.836

AB 33.836